

USMONIYLAR IMPERIYASIDA QONUN USTUVORLIGINING RIVOJLANISH JARAYONI

Rahmatova Yulduz

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti magistri

ANNOTATSIYA

Usmonlilar saltanati sultonining mutlaq suverenitetiga xos bo'lgan va siyosiy, huquqiy, ijtimoiy va iqtisodiy sohalaridagi teokratik xususiyatdan tashqari, Tanzimat tuzumlari davrida hamma narsa yangi tartib-qoidalar bilan amalga oshirildi. Bir asrlilik huquqiy tartibga solishga yaqinlashib kelayotgan bu davrda oldingi besh asrlarsiz yangi qonunlar, farmoyishlar va ko'rsatmalar qabul qilindi. Biroq, Yevropa davlatlarini isloh qilishni davom ettirish talablari musulmon bo'lmagan aholini qondira olmadi va Usmonli imperiyasining qulashini to'xtatib bo'lmadi. Chunki islohot sohalarida ko'zda tutilgan yangi qoidalar yoki ba'zi yangi institutlarning tashkil etilishi bilan bu qiyinchiliklarni yengish unchalik oson emas edi.

Kalit so'zlar: *Usmonli imperiyasi, Usmonli huquqi, qonun ustuvorligi, kodifikatsiya, modernizatsiya.*

ABSTRACT

Characteristic of the absolute sovereignty of the sultan of the Ottoman Empire and out of the theocratic character of the political, legal, social and economic fields during the Tanzimat regulations were done everything asked of new regulations. Approaching a century of legal regulations during this period without the previous five centuries of the new laws, ordinances and guidelines were made. However, requests for continued reform of the European states, could not be satisfied with the non-Muslim population and the collapse of the Ottoman Empire could not be stopped. Because the subject wasnt so simple to overcome, with the new regulations which in the areas of reform to be envisaged or with the establishment of some new institutions.

Keywords: *The Ottoman Empire, The Ottoman Law, Rule of Law, Codification, Modernization.*

KIRISH

Davlatlar hayotida politsiya - davlat rejimidan qonun ustuvorligiga o'tish shunchaki siyosiy va huquqiy rejimning o'zgarishi emas. Bu hodisa ham biz davlat deb ataydigan ijtimoiy hamjamiyat taraqqiyotning eng yuqori pog'onasiga, haqiqiy davlat huquqiy ongiga erishganligini ko'rsatadi. Shaxslar o'z faoliyatidan oldin o'rnatilgan ob'ektiv qoidalarni tuzishlari kerakligi sababli, bunday qoidalar to'plami davlatga bo'ysunadi.

Demak, davlat huquqiy bitim tuzish to'g'risida e'lon qiladigan vasiyatnomalar, ya'ni yuridik dispozitsiyalar (bitimlar, shartnomalar) faqat shaxs tomonidan xususiy huquq sohasida e'lon qilingan vasiyatnomalar kabi vujudga kelishi mumkin, faqat yuqori huquqiy qoidalarga rioya qilish sharti bilangina vujudga keladi.

Davlatning huquqiy dispozitsiyalarini cheklaydigan yuqori qoidalarining mavjudligini e'tirof etish kerakki, ma'muriyat ushbu yuqori boshqaruv qoidalarini buzganligi da'vo qilinganida, bu da'voning haqiqat yoki yo'qligini sud tartibida aniqlaydi. Buni bartaraf eta oladigan sud tashkiloti va sud nazorati zarur. Uning faoliyati sud tomonidan tekshirilishi hamda ma'muriyatning davlat hokimiyatiga asoslangan xatti-harakatlari va ma'muriy xizmatlardan bahramand bo'ladigan shaxslar tomonidan ma'lum darajada oldindan ko'rinib turishi qonun ustuvorligining asosiy tamoyillaridan biridir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Qonun ustuvorligining yana bir ajralmas qoidasi bu asosiy huquq va erkinliklarning ta'minlanishidir. Mamlakatda qonun ustuvorligini tushunish to'g'ri bo'lishi uchun yuqorida qayd etilgan qonun ustuvorligi talablari yetarli emas. Huquqiy davlat tushunchasining qaror topishi uchun bu davlatda siyosiy erkinlikka asoslangan demokratik tuzumning mavjudligi zarur. Shu sababdan demokratik tuzumsiz davlat va uning talablarini o'z ichiga olgan jamiyat huquqiy davlat bo'lishi mumkin emas. Jamiyatning kuchi o'sha jamiyatning jamoaviy ongi va manfaatlariga emas, balki ma'lum bir sinf hukumat va boshqaruvchilarning shaxsiy manfaatlariga va ehtiroslariga bog'liq bo'lgan va ularga xizmat qiladigan va ularga alohida imtiyozlar berishga xizmat qiladigan jamiyatlar sifatida tasniflanmaydi. Biroq davlatni tashkil etuvchi umumiy ong va manfaat, Milliylik va ong g'oyasi, jamoaviy ehtiyojlar, jamiyatdagi manfaatdorlik kabi g'oyalarning keng tarqalishi bilan davlatning qo'shma korxonaga aylanishi g'oyasi shular o'rtasida umumiy ongga aylanadi. Shaxs va sinflar atrofiga to'planib, ularning manfaati va ehtiyojlariga xizmat qiladigan oddiy jamoa to'da bo'lishdan to'xtab, ijtimoiy institutga aylanadi, shundagina davlat ijtimoiy institut sifatiga ega bo'ladi. Jamiyatning ana shu umumiy ongini ifoda etuvchi va uning manfaatlarini ifoda etuvchi va amalga oshiradigan organlarni tashkil eta olish, shu bilan birga, u hozirda uyushgan va qonuniylashgan, nomi va malakasini olgan jamiyat hokimiyatidan ushbu organlar va shaxslarning foydalanishiga to'sqinlik qiladigan huquqiy qoidalar va institutlarni ochib bera oladigan kuch va darajaga yetgan bo'lishi kerak. Shundan so'ng biz davlat deb ataydigan siyosiy jamoa yaxlit ijtimoiy institutga aylanadi va huquqiy davlat malakasini oladi.

Haqiqiy demokratiya shunday ijtimoiy tuzilma va sharoitdagina amalga oshishi mumkin. Davlat g'oyasi va ongini shakllantirmas ekan, jamoat hokimiyati ana shu g'oya va onnga bog'liq bo'lmaydi, buni ta'minlovchi huquqiy tenglik va bu tenglikni ta'minlovchi kuchli institutlar o'rnatilmas ekan, huquqiy davlat va demokratiya ta'minlanmaydi. Qadriyat hisoblangan va davlat tartibida hisoblangan shaxsning davlat boshqaruvida ishtirok etishiga yo'l qo'ymasdan turib boshqarilishi mumkin emas. Odamlar o'zlarini boshqarish uchun yig'ilishlar tuzishlari va o'zlari tanlagan vakillar tomonidan boshqarilishi kerak. Davlat hokimiyatining manbai xalq bo'lishi kerak. Xalqdan chiqmagan kuchning manbai zulmdir. Zolimlik qonunga to'g'ri kelmasligi aniq.¹ Huquqiy davlatda bo'lishi kerak bo'lgan yana bir qoida ijtimoiy davlat masalasidir. Siyosiy tushuncha bo'lgan ijtimoiy davlat huquqiy davlatning ilg'or bosqichi, u erishgan zamonaviy tartibdir. Bu qoida shaxsning munosib hayot kechirishi, o'zining moddiy va ma'naviy borligini shu yo'nalishda rivojlantirish, o'z huquq va vakolatlaridan foydalanish, davlatning ijtimoiy adolat talablarini qondirish majburiyatini o'z ichiga oladi. Ijtimoiy davlatning asosi, maqsadi va vazifalari ijtimoiy adolat, ijtimoiy farovonlik va ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlashdan iborat.² Huquqiy davlatni vujudga keltiruvchi yana bir qoida – dunyoviylikdir. Shu munosabat bilan biz Usmonlilar davlati tuzumining teokratik mohiyati haqida batafsil to'xtalib o'tamiz.

Bu mulohazalardan so'ng, Usmonli davlatining birinchi va o'rta davrlarini chetlab o'tadigan bo'lsak, aytish mumkinki, Usmonlilar davlati huquqiy davlat bo'lmagan va hatto huquqiy davlatda bo'lishi kerak bo'lgan ko'p fazilatlarga ega emas edi. Yevropada zamonaviy davlat va qonun ustuvorligi tushunchalari shakllangan va qaror topgan davrlarda Usmonlilar Turkiyasida Hukmdor xayoliga kelgan hamma narsani qilishga qodir. U qilgan hamma narsa to'g'ri. Uning shaxsiyati muqaddas bo'lgani uchun u begunoh sanaladi. Tanzimat davrida fikrlar o'zgarib boshladi. Sultonning mutlaq hokimiyatini cheklash g'oyalari paydo bo'ldi va bu yo'nalishda ba'zi urinishlar qilindi. Davlat ishlari bilan bog'liq bitimlarni ko'rish uchun ma'muriy va siyosiy bilimlar bilan davlat arboblardan iborat majlislar tashkil etildi. Fikr erkinligi va bu so'z erkinligining tabiiy natijasi majlislarda hukmron bo'lishga harakat qilinib, konstitutsiyaviy boshqaruvga yo'l ochildi. Oxirgi davr bo'lgan davr "Tanzimat" 1839-1876 yillar oralig'ida, "I Konstitutsiyaviy monarxiya, 1878-1908 yillar oralig'ida "Mustaqillik", 1908 yildan 1922 yil 1 noyabrgacha bo'lgan davr "II. biz uni "Meshrutiyet" deb ajratishimiz mumkin. Tanzimat davridagi

¹ Yüce, age., s. 7

² Kalabalık, age., s. 364-368; Yüce, age., s. 9-11

qonuniylashtirish harakatlarining ahamiyati va o'рни va Usmonlilar davlatida sud tashkilotida amalga oshirilgan o'zgarishlar bo'ladi.

1. Klassik davr Usmonli huquqining umumiy tuzilishi

Usmonlilar davlatining barpo etilishi bilan yangi va original huquqiy tizim boshlanmadi. Bu davlatning asoschilari bundan oldin tashkil etilgan turk-islom davlatlaridan ko'p narsalar bilan bir qatorda o'sha davrga qadar amalda bo'lgan va ko'p jihatdan birlashgan huquqiy tuzilmani ham oldilar. Huquqiy tuzilma o'rnatishlari shart emas edi.³ Huquqiy va madaniy merosi asosan Usmonlilar davlatiga meros bo'lib qolgan Abbosiylar, Buyuk Saljuqiylar va Onado'li Saljuqiylar davlatlarida asosan islom huquqiga va ma'lum darajada eski turk-mo'g'ul an'alariga asoslangan huquqiy an'ana mavjud edi.⁴

Olti asrlik davr mobaynida bu huquqiy tuzilmaga zaruratga qarab zarur o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi. Islom ulamolari shariat o'zining yakuniy shaklini olganligini va "Ijtihad darvozasi", ya'ni yangi qoidalarni belgilash imkoniyatini e'lon qildilar. Islom qonunlari yopildi. Islom diniy buyruqlarga asoslangan, jamoat hayotini ham, shaxslar o'rtasidagi munosabatlarni ham tartibga soluvchi faqat bitta qonunni tan oldi, u shariat edi. Musulmon hukmdor, xoh xalifa bo'lsin, xoh sulton, qonun chiqaruvchi unvonini o'z zimmasiga olmaydi. U faqat Islom shariati, ya'ni shariatning nazoratchisi va homiysi edi. Shariatni sharhlash faqat vakolatli ulamolarga tegishli edi. Usmonlilar imperiyasi islom davlati sifatida shariatdan boshqa qonunlarga ega bo'lmasligi kerak edi.⁵ Biroq har bir davlatda mazhab farqlari va ijtimoiy, siyosiy va madaniy sharoitlarga qarab islom qonunlarini tatbiq etishda ba'zi o'zgarishlar bo'lganligi haqiqatdir. Bu farqlarni islom davlati bo'lgan Usmonlilar imperiyasida ko'rish mumkin. Qolaversa, islom huquqi batafsil tartibga solinmagan yoki davlat boshliqlariga qoldirilgan sohalarida qonun qoidalari Usmonlilar hukmdorlari tomonidan davr ehtiyoji va tushunchasi doirasida o'rnatilgani haqiqatdir.

a. Usmonli huquqining shariat xususiyati

Islom huquqi, ya'ni shariat islom dini tomonidan kiritilgan huquqiy tizimdir. Huquqiy tizimlar, odatda, davlat boshliqlarining urf-odatları, qaror va farmoyishlari, ilmiy va sud huquqshunosligi yoki qo'mita yoki majlisning qonunchilik faoliyatiga

³ M. Akif Aydın (2005). Türk Hukuk Tarihi, İstanbul: Hars Yayıncılık, s. 69.

⁴ M. Akif Aydın (2002). "Osmanlı Hukuku'nun Genel Yapısı ve İşleyişi", Türkler, (Editör: Kemal Çicek-Salim Koca), C. 10, s.15, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları; Erol Özbilgen (1985). Osmanlı Hukuku'nun Yapısı, İstanbul: Nihal Kitabevi, s. 89.; daha geniş bilgi için bkz. Halil İnalcık (1958). "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk Ve Fatih'in Kanunları", AÜSBFD, C. 13, S. 2, s. 104-107

⁵ Halil İnalcık (2009). Devlet-i Aliye, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 227; İnalcık, "Osmanlı Hukuku", s. 102-107

asoslanadi. Ular islom huquqida ma'lum tamoyillar doirasida o'z o'rniga ega bo'lsalarda, bu qonunning manbalari ulardan tubdan farq qiladi va uning paydo bo'lishi boshqa huquq tizimlaridagi kabi emas edi. Bu qonunni boshqalardan ajratib turadigan va uni sui generis (o'ziga xos) qiladigan asosiy xususiyat uning manbalari va shaklidagi ana shu farqdir.⁶ Islom huquqining birinchi va eng muhim xususiyati shundaki, u kelib chiqishi, ya'ni uning asosiy tamoyillari Alloh va Payg'ambar bilan belgilanadi. Bu huquqiy tizimning birinchi manbai kitob Qur'on bo'lsa, ikkinchi manbasi sunnat, ya'ni payg'ambarning amallaridir. Agar bu ikki manbada aniq hukmlar mavjud bo'lsa, faqihning tafsirni o'zgartirishi yoki bekor qilishi mumkin emas.⁷ Lekin islom shariatining bu xususiyati barcha hukmlarning ilohiy kelib chiqishi va insoniy talqini yo'qligini anglatmaydi. Aksincha, islom huquqining shakllanishiga insoniy hissa katta. Chunki zarur deb topilgan asosiy tamoyillar Qur'on va Sunnatda belgilab berilgan bo'lsa-da, ular mufassal qoida va me'yorlarga aylantirilib, huquqshunoslar tomonidan tizimlashtirilgan. Shuning uchun islom huquqi kazuistik usul bilan tug'ilib, rivojlandi. Boshqacha qilib aytganda, islom huquqi asarlarida o'xshash huquqiy bitimlar yoki hodisalarga bog'liq bo'lgan umumiy qoidalarni ochib berishdan ko'ra, har bir muomala va hodisaning alohida-alohida tobe bo'ladigan qoidalarini belgilash afzal bo'lgan. Bular ichida eng keng tarqalgani tafsir va qiyos bo'lib, ularning tabiiy oqibatlar ra'y (ray) va rad etish (bekor qilish)dir. Bulardan tashqari, ijmol (islom huquqshunoslarining har qanday mavzu va davr bo'yicha ijmosi), istihsol (nisbatan barqaror hukmni qoldirib, boshqa qiyosga (yashirin qiyos) murojaat qilish yoki maxsus masalada umumiy qoidalardan ajralib, boshqasini qabul qilish jarayoni), maslaha (Qur'on) Sunnat, ijmo va qiyos bo'lmagan masalada, agar faqih foyda yo'nalishida hukm qilsa, bu hukmning manbai maslahatdir, odat (odamlar hamma qiladigan ishlar) vaqt odat deb ataladi) va sahobalar fatvosi ("sahoba" so'zi islomda do'st degan ma'noni anglatadi) Muhammadni madaniyatida ko'rgan va u bilan bir muddat birga bo'lgan odamlar uchun qo'llaniladi). Bu kishilarning sahobalar deb atalgan huquqiy qarashlari islom huquqshunoslari tomonidan boshqa faqihlarning qarashlaridan ajratilib, Qur'on, sunnat va ijmo bo'lmagan holda huquq manbai sifatida qabul qilingan. Ammo bu manbalarni keltirish va ulardan foydalanishda fiqh olimlarining e'tiborga oladigan asosiy jihati Qur'on va Sunnat nozil qilgan ilohiy xabarni talqin qilish va unga mos me'yorlarni topishdir. Boshqa tomondan, islom huquqining diniy kelib chiqishi ham

⁶ Ahmed Akgündüz (2002). "Osmanlı Kanunnameleri", Türkler, (Editör: Kemal Çicek-Salim Koca), C. 10, s. 21, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.; Özbilgen, age., s. 44, 45, Aydın, age., s, 78

⁷ Özbilgen, age., s. 43, 44; Aydın, age., s, 65

diniy, ham huquqiy sanksiyalar uchun qoidalarning majburiy bo'lishiga olib keldi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, ushbu qonunning prinsiplaridan birini bajarmaslik ikki tomonlama (diniy-huquqiy) buzilishiga olib keldi, shuning uchun ikki xil sanksiyalar mavjud edi. Masalan, o'g'irlik, poraxo'rlik, qarindosh-urug'chilik kabi jinoyatlar ham qonuniy, ham diniy jihatdan taqiqlangan. Demak, bu jinoyatlarni sodir etgan shaxs ham qonuniy, ham diniy javobgarlikka tortiladi va ikkinchisining birinchi (jazo, hukm) dunyoviy sanksiyasi (jazo, ya'ni abadiy azob) bilan yuzma-yuz keladi.⁸ Usmonlilar huquqiy tartibotining ikkita elementi va asosiy huquqiy norma islom huquqidir.

b. Usmonlilar huquqining odatiy xususiyati

Usmonli huquqiy tartibining ikkinchi elementi "Orfi qonuni"dir. Darhaqiqat, alohida sharoitlarda rivojlangan Usmonlilar imperiyasi shariat tartibiga solmagan sohalar bilan ham shug'ullanadigan huquqiy tartibni ishlab chiqdi. Bunga ruxsat beruvchi tamoyil odat tusiga kirgan, ya'ni hukmdorning faqat o'z irodasiga tayangan holda shariatda bo'lmagan sohalarida qonun chiqarish vakolati. Bu bevosita hukmdorning davlatda mutlaq mavqega ega bo'lishi, davlat manfaatlari hamma narsadan ustun qo'yilganda sodir bo'ldi. Turk-islom davlatlarida Usmonlilar saltanatiga qadar shariatdan tashqari huquq va odatlar, ya'ni faqat hukmdor irodasidan kelib chiqadigan alohida huquqiy tartib to'liq o'rnatilgan. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, "odatiy huquq"ni o'rnatish an'anasi Usmonlilardan boshlangan va ularga xos bo'lgan amaliyot emas edi.⁹ Biroq, odat huquqining barcha sohalarida qonun hujjatlariga muvofiq tartibga solish vakolatini to'liq amalga oshirgan birinchi Islom davlati. Shariat qoidalari va keng doiradagi odat-huquq matnlarini ishlab chiqarish uchun Usmonlilar imperiyasi bo'lgan.¹⁰ Shuni alohida ta'kidlash kerakki, sobiq turk davlatlarida Usmonlilar imperiyasidan oldin va turk-islom davlatlarida odat huquqi an'anasi mavjud bo'lgan. Islom dini va Usmonlilar an'anasi tabiiy ravishda avvalgi turk ma'muriy qonunlaridan bahramand bo'lgan, lekin u, albatta, shariat filtridan o'tgan.¹¹ Boshqacha aytganda, Usmonli odat huquqi o'z qoidalarini bir tamoyil sifatida belgilash va o'rnatishda shariat qoidalaridan chetga chiqa olmadi.¹²

⁸ Aydın, age., s, 66

⁹ İnalçık, "Osmanlı Hukuku", s. 102, 103

¹⁰ Akgündüz, agm., Türkler, c. 10, s. 21

¹¹ Kanunnamelerin şeriata uygunluğunun Şeyhülislamca kontrol edildiği yolunda var olan bazı rivayetler bir kısım araştırmacılar tarafından ret edilmesine rağmen tamamen ihtimal dışı değildir. Çok sonraki bir dönemde hazırlanmış olmasına rağmen Arazi Kanunnamesinin padişah iradesine sunulmadan önce incelenmek üzere bir kere de Şeyhülislama gönderildiği bilinmektedir. Aynı uygulama Mecelle içinde söz konusu olmuştur. Mecelle'nin İslam hukuku alanında hazırlanan bir kanun olduğu ve Şeyhülislama gönderilmesinin normal bir uygulama sayılabileceği ileri sürülse bile tamamen örfi hukuk alanında bir düzenleme olan Arazi Kanunnamesi için bu prosedürün uygulanmasını izah güçtür. Bu uygulama örfi hukuk için ilk dönemlerde de böyle bir geleneğin var olduğunu göstermektedir. Bu yönde düzenli bir

Usmonlilar imperiyasi tarixida “odatiy huquq” atamasi birinchi marta Mehmet II hukmronligi davrida topilgan. Bu davr tarixchisi Tursun bek shariat bilan bir qatorda odat huquqining ham mavjudligi haqida gapiradi. Ehtimol, Usmonlilarda odat huquqining paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan omillar boshqa turk-islom davlatlarida ham ularning shakli va mazmuni har xil bo‘lsa ham, xuddi shunday tartiblarni amalga oshirishni taqozo qilgandir.¹³ Bunga misol qilib, “Tekalif-i shariat” deb ataladigan zakot, ushr, o‘lpon, jizya kabi soliqlar davlat xarajatlarini qoplamasligi sababli turli nomlar ostida odat soliqlarining (tekalif-i örfiye) joriy etilishi misol bo‘la oladi. Xuddi shunday qishloq xo‘jaligi yerlarini bir qo‘lda yig‘ib olishga to‘sqinlik qiladigan, kuchli yer egalarning paydo bo‘lishiga yoki soliqlarni mayda qismlarga bo‘linishiga qiyinchilik tug‘diradigan tarzda xalqqa taqsimlash zarur edi. Keng hududga tarqalgan davlatda tinchlik va osoyishtalik vaqti-vaqti bilan qiyinchilik bilan ta‘minlanishi og‘ir jazo siyosatini, davlat moliyaviy qiyinchilikka uchragan paytda jarima solishni, davlatning moliyaviy ahvoli og‘ir bo‘lgan paytda esa qattiq jazolashni taqozo etdi. Dengiz floti eshkakchilarga muhtoj edi. Islom shariatining davlat rahbariga ma‘lum bir ixtiyor berishi, ayniqsa, Qur‘on va Sunnat tomonidan batafsil tartibga solinmagan sohalarida, Usmonlilar hukmdorlari tomonidan asrlar davomida, ayniqsa, jinoyat huquqi va moliya huquqi sohalarida ko‘pchilik uchun o‘rnatilgan tartib-qoidalar uchun munosib zamin tayyorladi. Ma‘lumki, hadd va qisoslarga zid ravishda tazir jinoyatlari deb ataladigan juda keng toifadagi jinoyatlarni tartibga

uygulama bulunmasa bile, örfi hukuk normlarının konması sırasında bunların ser‘i hukuka uygunluğunun büyük bir ölçüde göz önünde bulundurduğunu gösterecek bir başka örnek de vardır. Topkapı sarayı ve Başbakanlık arşivlerinde bulunan ve muhtemelen padişah veya sadr-ı azam tarafından istenmiş bulunan birçok fetvada hukuki (örfi) problemlere uygulanacak İslam hukuku esasları öğrenilmek istenmektedir. Bazı hukuki problemlerde Şeyhülislamın görüşünün alınmasının gerekli olduğu belirtilen hattı hümayunlar da vardır. Keza Şeyhülislamın görüşlerinin alındığının başka örnekleri de vardır. Bütün bunlar Osmanlı padişahlarının Şeriata riayet yönünde belli bir titizliğin mevcut olduğunu göstermektedir. Bkz. Aydın, age., s. 78, 79; Ö. L. Barkan, “Kanunnameler”, İA, C. 6, s. 190.

¹² Osmanlı ceza kanunnamesi, şer‘i esasları (kıyas, diyet vs.) ihtiva eder. Fakat onun yanında şeriataın tayin ve tespit etmediği tazir cezalarında sultanın örfi prensibine dayanarak bir takım açık kaideler koyduğunu görmekteyiz. Bunun içindir ki, Osmanlı ceza kanunnameleri de bir ferman (hüküm) şeklinde tebliğ ve ilan olunmaktadır. Hatta şeran muayyen maddelerde, mesela adam katline ait diyet, diyet miktarı yine örfi-sultani bir emir konusu olmaktadır (Fatih Kanunnamesi, s. 21, madde. 2). Para cezaları, asayiş işlerinde sorumlu olan subaşı, tımarlı sipahi gibi memurların dirliklerine dâhil mühim bir gelir kaynağı olduğundan, devlet buna ait hususların düzenlenmesini ve teferruatın tespiti ile meşgul olmak zarureti duymuştur. Diğer taraftan cezaların tatbiki yalnız sultani otoritenin inhisarındadır. Kadı, gerek şeriat gerekse kanun-i sultani sahasında ancak hüküm vermek selâhiyetine haizdir. Bu sebeple sultanın ceza kanunları ile doğrudan ilgilenmesi tabiidir. Umumi düzen ve devletin emniyeti ve menfaatleri endişesi, ona bu sahada mutlak otoritesini göstermek imkânı verir. Netice itibariyle, ceza sahası, örfi-sultani hukukun hususi suretle gelişmesine mazhar olmuş bir hukuk sahasıdır. Fatih Devrinde, iktisadi-mali konulara ait büyük miktardaki ferman-kanunların ve yasaknamelerin uygulanmasını sağlamak için sultan, kendi iradesi ile bir takım örfi cezalar koymaktadır ki, bunlar sakalın kesilmesi gibi aleni tahkir usullerinden, burun yarmak, idam ve malların müsaderesine kadar gitmektedir. Mesela kalp para basanların, kadı hükmü alındıktan sonra idam ve mallarının müsaderesi, bir gümüş yasağı hükmünde emredilmiştir. Siyasi suçlara ait cezalarda sultanın mutlak emir ve tasarrufları dâhilindedir. Bkz. İnalçık, “Osmanlı Hukuku”, s. 110-123; Özbilgen, age., s. 91, 92

¹³ İnalçık, “Osmanlı Hukuku”, s. 103

solish islom qonunlari bilan davlat rahbari zimmasiga yuklatilgan. Qaysi qilmishlar jinoyat hisoblanishi va qanday jazolar qo'llanilishi davlat rahbari tomonidan muayyan tamoyillar doirasida belgilab berildi. Xuddi shunday, davlat boshlig'ining shariat soliqlaridan tashqari yangi soliqlarni belgilashda ham o'z ixtiyoriga ega bo'lgan. Usmonlilar hukmdorlar har ikki sohada ham o'zlariga berilgan vakolatlardan muntazam foydalanganlar. Usmonlilar qonunlar to'plamining salmoqli qismi jinoiy va moliyaviy qoidalarga bag'ishlanganligi buni ko'rsatadi.¹⁴ Kichik guruhlariga kiruvchi dunyoviy va diniy qonunlar ham ma'lum darajada rivojlangan. Ularni o'ziga xos huquqiy tizim bilan boshqarishga majburlash o'rniga, mavjud huquqiy urf-odat va an'analarni ma'lum bir muddat davomida amalda qoldirish va ularni ham huquqiy, siyosiy va ijtimoiy voqelik nuqtai nazaridan vaqt o'tishi bilan Usmonlilar huquqiy tartiboti bilan integratsiyalashuvini ma'qulroq deb topdilar.

Bu sabablar bilan bir qatorda, Usmonlilar odat huquqining rivojlanishiga musulmon bo'lmaganlar va Usmonlilarga tobe bo'lgan chet el fuqarolari haqida tuzilgan huquqiy tartibga solish va kelishuvlar ham sabab bo'ladi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'zgaruvchan sharoitlarda davlatning uzluksizligi uchun davlat tartibini yangi sharoitlarga moslashtirishga intilish odat huquqining rivojlanishiga sababdir. Odat huquqining shakllanish uslubi shar'iy huquqdan farq qiladi. Ma'lumki, mujtahid faqihlarning islom huquqida islom huquqi manbalariga tayangan holda, fiqh ilmidagi tamoyillar doirasida chiqargan hukmlari ijtihodga asoslanadi. Boshqacha aytganda, bu qonunni ishlab chiqish jarayoniga davlatning hech qanday aralashuvi yoki hissasi bo'lmagan, faqat to'rt xalifa davridan tashqari. Odat huquqi esa huquqshunoslarning ilmiy huquqshunosligi bilan emas, balki hukmdorlar belgilagan qonunlar asosida shakllangan. Usmonlilar imperiyasida odat qonunlarini tayyorlashda davlatning eng yuqori darajalarida ko'p yillik tajribaga ega bo'lgan davlat amaldorlari va ayniqsa, ushbu kengash a'zosi bo'lgan va bu ishlarga mas'ul bo'lgan Nishanchilardan tashkil topgan va Divan-i Humoyunda odat huquqi muhim rol o'ynadi. Sudda bo'lib o'tgan yig'ilishlar va "Merganlar" faoliyati natijasida huquqiy tamoyillar qonunga aylanib, hukmdorlar ma'qullashi bilan amaliyotga tatbiq etilgan. Hukmdorlar tomonidan qabul qilingan qonunlarning amal qilish muddatlari asosan ularning umri bilan chegaralangan. Shu sababli, har bir sulton o'zgarishida o'z kuchida qolishi kerak bo'lgan qonunlar yoki imtiyozlarni qayta ko'rib chiqish kerak edi. Yana bu qonunning shakllanishida muhim rol o'ynagan Divan-i Humoyunning Nishanjidani boshqa ikki muhim a'zosi Rumeli va Anadolu Kazaskerlari shariat qonunlarining vakillaridir. Usmonlilar saltanatida yuksak hurmat va nufuzga ega

¹⁴ Aydin, age., s, 72

bo'lgan shayxulislom va usmonli kadislari ham bu ro'yxatga qo'shilsa, odat huquqini tayyorlash va amalga oshirishda qatnashganlarning barchasi shariat namoyandalari ekanligi ko'rinadi. Bu shakllanish davrida butun mamlakatni qamrab oluvchi yagona qonun o'rniga, mavjud urf-odatlar va mahalliy sharoitlarni hisobga olgan holda, ayniqsa, yer va soliq huquqi sohalarida, har bir hudud sharoitiga mos ravishda sancak (liva) qonunlari tayyorlandi va bu qonunlar ushbu mintaqaning kadastr registrlarining boshida qayd etilgan. Mehmet II davrida va undan oldingi odat qonunlari tartibni talab qiluvchi muayyan masalalar yuzasidan chiqarilgan "farmon"lardan iborat. Bu farmonlar muayyan masalalar bo'yicha umumiy qoidalarni o'z ichiga olganligi sababli, ularni farmon-qonunlar deb hisoblash mumkin. Ularning ba'zilarida bir nuqtada faqat bitta qonun mavjud bo'lsa, ba'zi farmonlar ko'plab qonun moddalarini o'z ichiga olgan "qonunlar" shaklida bo'lgan. Mehmet II davrida o'ttizga yaqin ana shunday farmon-qonunlar birlashtirilib, tizimlashtirilgan tadqiqotlar olib borildi. Bu yerda u turli farmonlar to'plagan, ularning barchasi qonun moddalarini o'z ichiga olgan va ular berat, taqiq, qonun va tavki kabi asosiy nomlar bilan qayd etilgan. "Beratlar" topshiriq hujjati bo'lsa-da, ularning vazifalariga taalluqli qonun va qarorlar tayinlanganlarga batafsil ma'lum qilingan. "Yasaknomalar"da mazkur qoidalarni amalga oshirish uchun Yasakkuliga berilgan vakolatlar, shuningdek, muayyan ishga oid qonunlar va me'yoriy hujjatlar ko'rsatilgan. "Qamoqqa olishlar" rasmiy mansabdor shaxslarni kadi subasi kabi ba'zi qonunlar haqida xabardor qiluvchi qoidalardir. Ya'ni; Adliya nomi - bu davlat hokimiyati vakilligi mansabdor shaxslari bu vakolatni jamiyatga nisbatan suiiste'mol qilib, qonun, huquq va adolatga zid harakat qilgan taqdirda, qonun ijodkorlari huquq va qonunni eslatish uchun qiladigan huquqiy tartibga solishdir.¹⁵ Nega sultonlar tomonidan qonunlar chiqarish va ularni umumiy qonunlarga jamlash zarurati paydo bo'lganiga kelsak, bu Usmonli ma'muriyatining adolat va qonun ustuvorligini amalga oshirishga intilishi, davlat an'analari bilan bog'liq deyish mumkin.

Darhaqiqat, nafaqat Usmonlilar imperiyasida, balki Usmonlilar imperiyasidan oldingi boshqa turk-islom davlatlarida ham xalq boshqaruviga ahamiyat berilganligi va har fursatda e'tiborga olinishi va ta'kidlanishiga harakat qilingani ko'rinib turibdi. Buni ta'minlash uchun turli choralar ko'rildi. Mahkamalardan tashqari, hukmdorlarning ba'zan o'zlari hukm chiqarib, xalqning shikoyatlarini to'g'ridan-to'g'ri tinglashlari ko'rinib turardi.¹⁶ Bu chora-tadbirlardan yana biri xalqqa nisbatan

¹⁵ Akgündüz, agm., Türkler, c. 10, s. 34

¹⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Mumcu (1976). Divan-ı Hümayun, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, s. 15-30.; İ. H. Uzunçarşılı (1984). Osmanlı Devletinde Merkez Ve Bahriye Teşkilatı, Ankara: TTK. Yayınları, s. 1-6.

qo'llanilishi lozim bo'lgan qoidalarni aniq belgilab, uni olimga yetkazish edi. Odil sudlovni ta'minlashda qonun normalarining aniq va ma'lum bo'lishi muhim ahamiyatga ega. Bu odamlarga nafaqat o'zlari rioya qilishlari kerak bo'lgan qoidalarni bilishlariga imkon berdi, balki ularga davlat amaldorlari tomonidan qo'llanilishi kerak bo'lgan qoidalar ham xabardor bo'ldi. Yana bir ehtiyot chorasi harbiy va ma'muriy mansabdor shaxslarning ehl-i örf deb atalgan o'zboshimchalik bilan jazolanishi, ular xohlagan jarima (jarime) va shunga o'xshash xatti-harakatlarning oldini olish, qonun ustuvorligini ta'minlash g'oyasi edi. Bugungi kun nuqtai nazaridan qonunlar to'plamini tayyorlash va nashr etishda muhim rol o'ynadi.¹⁷ Shu nuqtai nazardan aytish mumkinki, qonunni tayyorlashning eng muhim sababi qonun normalarining aniq bo'lishini ta'minlashdir. Bir tomondan, ular ham davlat amaldorlariga, ham boshqa tomondan jamoatchilikka ma'lum bo'lib, qonun hujjatlari doirasida amalga oshirilishi markaz nazoratida bo'ladi. Usmonlilar davlatining huquqiy tartibi asosan islom huquqiga, ya'ni shariatga asoslanganligi va vaqt o'tishi bilan odat huquqi paydo bo'lganligini inobatga olsak, bu qonun shariatga zid bo'lmasligini oqilona tartibga solish shakli sifatida qabul qilish kerak.

Shu sababdan ham aytish mumkinki, shariat va odat huquqi bir-biri bilan ziddiyat yoki raqobatda emas, balki shar'iy qonunlar ustunligi kuzatilsa, ma'lum bir uyg'unlikda bo'ladi. Birinchidan, odat huquqi shar'iy huquqning ayrim qoidalarini bekor qilish yoki o'zgartirish da'vosi bilan vujudga kelgan emas. Aksincha, gap shar'iy qonunlar tomonidan tan olingan vakolat doirasida yoki ushbu qonun bilan tartibga solinmagan sohalarda qoidalar qilish haqida edi.

Usmonlilar huquqiy tartibotida hukmronlik qiluvchi oliy huquq shariat (Jus Dominant) huquqiy nazariyaga va prinsip qoidalariga (norma) ega bo'lib, u cheklagan odat huquqining amal qilishiga zarar keltirmaydi. Lekin Usmonlilar hukmdorlari shar'iy qonunlar batafsil tartibga solingan sohalarda qonun chiqarishdan, boshqa sohalarda qonun chiqarishda shar'iy qonunlarning umumiy tamoyillariga zid bo'lmasligidan ehtiyot bo'lganlar. Sudyalar uchun alohida sudlar tashkil etilmagan, lekin ularning shariat sudlari tomonidan amalga oshirilishi bu ikki qonunning ma'lum bir yaxlitlikda bajarilishida ijobiy rol o'ynadi. Shar'iy va odat huquqining bunday birligi XVI asr qonunlari, qaror va farmoyishlarida, shar'iy va odat huquqini birgalikda tilga olishda ham ko'rinadi. XVII asrning tashkiliy qonunlarida shariat va odat huquqi birgalikda ifodalangan. Bu ikki misol bu ikki qonun bir-biriga parallel hisoblanganligini ko'rsatadi. Lekin bularning barchasi shar'iy va odat huquqining to'liq uyg'unligini, ya'ni odat huquqi tamoyillarining shariat qonunlariga to'liq mos

¹⁷ Aydın, age., s, 73-76; Aydın, agm., Türkler, c. 10, s. 16-18.

kelishini anglatmasligi kerak. Bu qoidalar belgilanar ekan, goh fatvo olish, goh shariat tomonidan tan olingan hokimiyat qo‘llanilayotgandek ko‘rinish orqali Islom qonunlariga rasman rioya qilingan. Ayniqsa, jinoyat huquqi sohasida tazir huquqidan foydalangan holda sodir etilgan jinoyatning xususiyatiga ko‘ra jazo stavkasini muvozanatlashtirmaydigan og‘ir jazolarning mavjudligi bunga misoldir. Ayniqsa, XVI asr oxirlarida ahli shariat ta’sirchanligi oshishi bilan kodeksning ba’zi moddolari shar’iy qonunlarga to‘g‘ri kelmaydi, deb o‘zgartirilib, ziddiyatlar yuzaga kelganidan dalolat beradi. Vaqti-vaqti bilan sodir bo‘lgan. Bu yerda odat huquqi vakillari (ehl-i sher) va odat huquqi vakillari (ehl-i örf) o‘rtasida ziddiyat borligi va bu kurashda ahl-i sherning og‘irligi ko‘rinadi. Biroq ahl-i shar va ahl-i örf o‘rtasidagi kurash ikki huquqiy tartib o‘rtasida emas, balki sud va ijroiya hokimiyatlari o‘rtasida bo‘lib, hukmronlik sohalarini kengaytirishga qaratilgan bo‘lib, ular birlashmagan. Usmonlilar huquqining murakkab tuzilmasi ichida deyarli har bir sohada shar’iy va odat huquqi tamoyillari yonma-yon mavjudligi ko‘rinadi. Biroq, har ikkala qonun ham ma’lum sohalarda kuchayib borishi aniq. Buning natijasida shariatda batafsil tartibga solingan shaxsiy, oilaviy, meros, mulk, qarz va savdo huquqi kabi xususiy huquq sohalarida shariat huquqi tamoyillari ustunlik qilgan. Turk va odat huquqining yonma-yonligi mavjud.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkin, darhaqiqat, Tanzimat davrida amalga oshirilgan islohot harakatlari ham moliyaviy imkoniyatlar, ham ichki va tashqi reaksiyalar tufayli oldinga siljiy olmadi va kutilgan maqsadlarga erishib bo‘lmadi. Bu davrda boshqa sohalarda bo‘lgani kabi huquq va sud tizimida ham amalga oshirilgan islohotlar hech kimga manzur bo‘lmadi. Musulmon fuqarolari islohotlar tufayli bu harakatlar o‘z manfaatlariga zarar yetkazadi, deb o‘ylagan murtaqlarning ig‘volari bilan an’anaviy tartibdan chekinish sifatida qabul qilinib, davlatga bo‘lgan sadoqat va ishonchlari pasayib ketdi. Asrlar davomida hech bo‘lmaganda nazariy jihatdan birinchi sinf elementi bo‘lgan musulmonlar, musulmon bo‘lmaganlarni o‘z darajasiga qo‘yishni haqorat deb topdilar.

REFERENCES

1. ABADAN, Yavuz (1940). “Tanzimat Fermani’nin Tahlili”, Tanzimat I, İstanbul: Maarif Matbaası.
2. AKDAĞ, Mustafa (1995). Türkiye’nin İktisadi Ve İçtimai Tarihi, C. 2, İstanbul: Cem Yayınevi.
3. AKGÜNDÜZ, Ahmed (2002). “Osmanlı Kanunnameleri”, Türkler, (Editör: Kemal Çicek-Salim Koca), C. 10, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

4. ARSAL, Sadri Maksudi (1940). “Teokratik Devlet ve Laik Devlet”, Tanzimat I, İstanbul: Maarif Matbaası. ARSEL, İlhan (1975). Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına, Şeriat Devletinden Laik Cumhuriyete, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
5. ARSEL, İlhan (1961). Türk Anayasa Hukuku’nun Umumi Esasları, Ankara.
6. AYDIN, M. Akif, “Batılılaşma”, DİA, C. 5, s. 162-167.
7. AYDIN, M. Akif (2002). “Osmanlı Hukuku’nun Genel Yapısı ve İşleyişi”, Türkler, (Editör: Kemal Çicek-Salim Koca), C. 10, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
8. AYDIN, M. Akif (2005). Türk Hukuk Tarihi, İstanbul: Hars Yayıncılık.
9. BARKAN, Ö. L. (1945). “Osmanlı İmparatorluğunun Teşkilat ve Müesseselerinin Şer’iliği Meselesi” İÜHF, C. 11, S. 3- 4, s. 203-224.
10. BARKAN, Ö. L. “Kanunnameler”, İA, C. 6, s. 186-194.
11. BARKAN, Ö. L. (1940). “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1858 Tarihli Arazi Kanunnamesi”, Tanzimat I, İstanbul: Maarif Matbaası.
12. BELGESAY, Mustafa Reşit (1940). “Tanzimat ve Adliye Teşkilatı”, Tanzimat I, İstanbul: Maarif Matbaası.
13. BERKES, Niyazi (1973). Türkiye’de Çağdaşlaşma, Ankara: Bilgi Yayınevi.
14. BİNGÖL, Sedat (2004). Tanzimat Devrinde Osmanlı’da Yargı Reformu, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları. BOZKURT, Gülnihal (1996). Batı Hukuku’nun Türkiye’de Benimsenmesi, Ankara: TTK. Yayınları. CİN, Halil (1992) “Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku Ve Yargı Usulleri”, 150, Yılında Tanzimat, Ankara: TTK. Yayınları.
15. EKİNCİ, Ekrem Buğra (2002). “Tanzimat Devri Osmanlı Mahkemeleri”, Türkler, (Editör: Kemal Çicek-Salim Koca), C. 13, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. ENGELHARDT (1999). Tanzimat ve Türkiye, İstanbul: Kaknüs Yayınları. FENDOĞLU, Tahsin (2002). “Tanzimat Sonrası Hukuki Düzenlemeler ve Hukuk Düalizmi”, Türkler, (Editör: Kemal Çicek-Salim Koca), C. 14, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri (1940). “Tanzimat’ta İçtimai Hayat” Tanzimat I, İstanbul: Maarif Matbaası.
16. İNALCIK, Halil (1958). “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk Ve Fatih’in Kanunları”, AÜSBFD, C. 13, S. 2, s. 104-126.